

Любоў БАРАНОЎСКАЯ

ПОРУЧ З ЧАЛАВЕКАМ

СІСТЭМА АНІМАЛІСТЫЧНЫХ ВОБРАЗАЎ У БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ 2-Й ПАЛОВЫ ХХ ст.

Мастацкае ўвасабленне анімалістычных вобразаў у паэзіі і прозе неабавязкова грунтуецца на непасрэдным апісанні жыццёвых падзей і рэалій, але часцей – на фіксацыі думак і пачуццяў, навеяных рэчаіснасцю. У беларускай літаратуры 2-й паловы ХХ ст. вылучаюцца наступныя тыпы анімалістычных вобразаў: жывёлы як рэаліі прыроды, вобразы-сімвалы, вобразы-алегорыі, фантастычныя вобразы жывёл, псіхалагізаваныя анімалістычныя вобразы.

Першы тып – *жывёлы як рэаліі прыроды* – гэта адзін з традыцыйных вобразаў у беларускай літаратуры 2-й паловы ХХ ст., увасаблены ў розных ракурсах. Аб'ектам адлюстравання сталі як дзікія, так і свойскія жывёлы.

Свет фауны ў аповесці “Чазенія” Уладзіміра Караткевіча даволі багаты: ад свойскіх жывёл (сабака) і прадстаўнікоў дзікай прыроды (змяя, бурундук) да экзатычных жывёл (васьміног, японскія вароны). Жывёлы дапаўняюць жыццё людзей у творы, за выключэннем леапарда, які сімвалізуе ліха, увасабляе драпежны інстынкт, з’яўляецца антыподам галоўнага героя. Пяцдынак чалавека і звера – гэта сутыкненне чалавечага і драпежнага пачаткаў, змангане на роўных у экстрэмальнай сітуацыі: *“Тарлавым, страшным крыкам закрывала жанчына. Але чалавек ужо таксама быў звер. Нешта цёмнае, неразважлівае плесканулася з самых глыбіняў, калі ён пачуў гэты крык. <...> Схапіўшы крывую цяжкую ламачыну, ён грудзмі, жыватом, усім цяжарам свайго цела ўпаў на спіну леапарду, з дзікім сладастрасцем, скручанымі пальцамі левай рукі, захапіў і выкруціў шаўкавісты карак, а правай, у якой была доўбня, абрушыў на плоскую галаву звера скрышалны удар. І яшчэ адзін, з нечаканай, радаснай дрыготай. І яшчэ...”* [4, с. 514]. Жывёла ў пэўны момант адчувае перавагу чалавека, які мусіць бараніцца і быць пераможцам. Письменнік умела стварае сюжэтную інтрыгу: *“...Леопард не прыйшоў ізноў. Ён не прыходзіў і пасля. Сімвал усяго пачварнага і цёмнага, што ходзіць вакол нас, ён знік. Магчыма, пайшоў некуды ў джунглі, у нетры, у глушыню, далей ад чалавека, туды, дзе няма чалавечага жылля, дзе гэтае жыллё некаму бараніць”* [3, с. 515].

Прадстаўнікі жывёльнага свету – неад’емная частка чалавечага жыцця і побыту. Напрыклад, працу беларускага селяніна цяжка ўявіць без прысутнасці свойскіх жывёл, і ў першую чаргу без такіх звыклых істот, як карова, конь. Гэтыя анімалістычныя вобразы даволі часта сустракаюцца ў літаратурных творах беларускіх аўтараў (У. Караткевіч, І. Пташнікаў, В. Быкаў, А. Жук, А. Кажадуб і інш.). Звяртае на сябе ўвагу, што да рэалістычнага паказу дадаецца пэўны падтэкст, часта – сімвалічны або алегарычны. Такое дуалістычнае адлюстраванне анімалістычнага вобраза можна назіраць у аповесці “Знак бяды” **Васіля Быкава**. З аднаго боку, апавед уяўляе з сябе паслядоўнае адлюстраванне падзей у творы. Свойскія жывёлы паўстаюць тут як рэаліі побыту селяніна. Парсюк, куры, карова Бабоўка – неад’емная

частка гаспадаркі Багацькаў. З другога боку, відавочны ў творы сімвалічны план: так, карова сімвалізуе дабрабыт, трываласць сялянскага ладу жыцця. Непажаданыя госці Петрака і Сцепаніды патрабуюць кожны раз малака, адзін з немцаў вылівае неўпадабаны сырадой на траву: *“Але чацвёрты, высокі, як жардзіна, апануты ў нейкі балахоністы камбінезон, толькі настываў з кварты і тут жа пляснуў малака на траву; зялёная мурава на пяць крокаў забялелася, нібы ўзялася цвіліць”* [1, с. 40 – 41]. Белая цвіль на траве – дэталь, якая мае сімвалічны падтэкст. У сьвядомасці земляроба малака з’яўляецца асноўным прадуктам харчавання, выступае сімвалам дабрабыту. Страта каровы сведчыць пра распад гаспадаркі, бяду для дому і людзей: *“Надзіва сабе самой Сцепаніда не дужа ўбівалася на карове – як ні шкада ёй было Бабоўку, яна адчувала, што рушылася штось непамерна большае і што вялікая небяспека набліжалася да іх ушчыльную”* [1, с. 70]. Гібель каровы ў аповесці “Знак бяды” з’яўляецца адным з сімвалаў трагедыі, яе прадвесцем. Даследчык творчай спадчыны В. Быкава І. Афанасьёў слушна заўважае: *“Сімвалічная, асвечаная амаль язычніцкай памяццю і сцэна забойства каровы – смяротны жэст захопнікаў, якім яны быццам давяршаюць разбурэнне нейкай першаасновы”* [6, с. 115].

Анімалістычныя вобразы прысутнічаюць у творах на паляўнічую тэму (напрыклад, “Балада пра дзіка і чалавека” Уладзіміра Караткевіча, апавяданне “Дзік-базяга” Барыса Сачанкі, верш “Ласіны след” Сяргея Грахоўскага, апавяданне “Лоўчыя” Алеся Кажадуба і інш.). Трывожнае гучанне згаданай тэмы ў беларускай літаратуры 2-й паловы ХХ ст. выклікана маральнай дэградацыяй людзей, іх варварскімі адносінамі да прыроды. Многія пісьменнікі ўздымаюць праблему захавання і выратавання фауны і флоры, гаворка пры гэтым ідзе пра экалогію чалавечай душы. Жывёлы ў творах пра паляванне шмат у чым падобныя да людзей працавітасцю, адданасцю, дабрывёй. У той самы час яны найперш паўстаюць ва ўсёй сваёй унікальнасці, значнасці і самакаштоўнасці. Дуалістычнай з’яўляецца трактоўка анімалістычных вобразаў у апавяданні “Дзік-базяга” **Барыса Сачанкі**. Аўтар паказвае дзіка як звычайнага жыхара лесу і разам з тым праводзіць аналогію паміж пустэльным жыццём звера і адзіноцтвам чалавека. Такая сувязь паміж паводзінамі Анісіма і дзіка-адзінотника выяўляе агульнасць, падабенства ў натурах чалавека і звера. Письменнік дэтальна раскрывае псіхалогію чалавека (праз рухі, думкі, адчуванні), які палюе на звера і ў якім абудзіўся “спартовы інтарэс”.

Нярэдка выкарыстоўваюцца *анімалістычныя вобразы-сімвалы*. Такія вобразы сустракаюцца як у паэтычных, так і ў празаічных творах.

Аднымі з самых распаўсюджаных з’яўляюцца арніталагічныя вобразы, якія часта прачытваюцца ўжо ў саміх назвах твораў беларускіх аўтараў. Так, назва рамана “Птушкі і гнёзды” **Янкі Брыля** сімвалічная. Птушкі, як і людзі, імкнуцца вярнуцца дадому. На пра-

цягу дзвюх частак рамана (“Сцюдзёны вырай”, “Гнёзды над домам”) вядзецца аповед пра знаходжанне галоўнага героя Алеся Руневіча ў нямецкім палоне і доўгае, поўнае перашкодаў вяртанне на радзіму. Вобраз-сімвал птушкі – духоўна-эмацыянальны нерв твора.

Асаблівасць беларускай літаратуры другой паловы XX ст. – ускладненне, “згушчэнне” сімволікі – якасна новая з’ява ў практыцы айчыннай мастацкай творчасці. Сімвалічныя анімалістычныя вобразы нясуць у сабе пэўную агульначалавечую ідэю. Характэрная рыса твораў гэтага перыяду – пераасэнсаванне сімволікі вобразаў. Тэма захавання прыроды гучыць у лірыцы Уладзіміра Караткевіча, адсюль зыходзяць драматычна-трагедычныя вобразы: ваўка са сціснутай пасткаю лапай, застрэленага дзіка, мёртвага белавежскага аленя. Аўтар як быццам робіць спробу зразумець аленя, зазірнуць яму ў вочы:

*І адказваюць вочы, рахманья, поўныя жалю:
Як схавачь мне тугу, і накорліваць лёсу, і жах,
Калі тысячы год маіх продкаў падступна ханалі,
Калі сто пакаленняў канчалі жыццё на зубач? [3, с. 226].*
“Белавежскі алень”.

Гэтыя вочы, поўныя смутку, жалю, нібы просяць аднаго: “Пашкадуйце мяне!” [4, с. 226]. Найбольш яркая тэма палявання, знішчэння жывёл раскрыта ў “Баладзе пра дзіка і чалавека”. Забіўшы звер, чалавек не адчувае перамогі – наадварот, яго агортвае пачуццё віны, суму, трывогі:

*Ён ляжаў, пачварны красун, –
Бурь, шчасцісты, грузлы, ікласты,
Як апошні забіты лясун.
Бы зімовы росыт каліны,
Кроў апырската снежны разор...
.....
Мы дзялілі і шчасце, і гора,
І лясы, і спевы травы.
Што ж цяпер ты мне, дзік, падорыш?
Мне, забітаму, ты, жывы? [3, с. 151].*

Сімвалічныя анімалістычныя вобразы маюць значны абагульняльны сэнс. Шэраг такіх вобразаў-сімвалаў прадстаўлены ў аповесці “Выратуй і памілуй нас, чорны бусел” **Віктара Казько**. Гэта і бусел, і кабаны, і вароны, і здзічэлыя сабакі, і іншыя істоты. Жыццё іх паказана ў кантэксце чарнобыльскай бяды праз прызму духоўна-экалагічных поглядаў аўтара. Асабліва знакавым у аповесці з’яўляецца шматаспектны вобраз бусла. У творы апавядаецца пра два віды згаданай птушкі: белага і чорнага буслоў. Першыя селяцца каля чалавечага жылга. Чорны ж бусел, наадварот, жыве пераважна ў старых, глухіх лясах, далей ад людзей. Гэты бусел – загадкавы і таямнічы персанаж аповесці. Ён выступае сімвалічным вобразам адраджэння Радзімы, Белаі Русі, якая ўчарнела ад атруты Чарнобыля. Такім чынам, аповесць В. Казько мае розныя планы (рэалістычны і фантасмагарычны), яна ўспрымаецца як сучасная казка для дарослых і твор-малітва.

Алегарычныя вобразы традыцыйна даволі шырока прадстаўлены ў байках, персанажах фауны ў іх надзяляюцца чалавечымі рысамі (у многіх выпадках адмоўнымі) дзеля высмейвання некаторых негатыўных сацыяльных і маральных з’яў. Выдатным узорам беларускай анімалістыкі сталі байкі Кандрата Крапівы “Мурашка і жук”.

Любоў Георгіеўна Бараноўская – даследчык літаратуры. Кандыдат філалагічных навук (2005). Закончыла філалагічны факультэт *Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. А. Куляшова* (1998), аспірантуру пры ім. *Выкладала беларускую мову і літаратуру ў школе. Цяпер – старшы выкладчык кафедры беларускай літаратуры МДУ імя А. А. Куляшова. Аўтар шэрагу артыкулаў у перыядычным друку і навуковых зборніках.*

“Астрыжаны вожык”, “Жук і бляха” і інш. Жывёлы – героі баек Уладзіміра Корбана, Эдуарда Валасевіча, Міхася Скрыпкі і іншых аўтараў. Пэўныя характарыстыкі, якія замацаваліся за анімалістычнымі вобразамі ў беларускіх байках, знайшлі ўвасабленне і ў празачных творах. Так, у аповесці “Прыгоды аднаго губашлёпа” **Пятра Васючэнкі і Антонія Вырвіча** ёсць сатырычная алегорыя, звязаная з вобразам свінні.

Ва ўяўленні галоўнага героя, салдата Валентага, узвод, у якім ён служыў, падзяляўся “на губашлёпаў, свіней і прапаршчыка Афоніна”. У творы без прыкарошвання паказваецца побыт у казарме: «Свінарнік быў падмуркам і гонарам гаспадарчага ўзводу. Свінні згадаліся ў гутарцы вайскоўцаў не радзей, чым людзі. Прапаршчык Афонін часам і не адрозніваў першых ад другіх, сцвярджаў, што “усе людзі – свінні”; праўда, дзеля таго яму трэба было назуюкацца да парасячага віску» [2, с. 5]. Сатырычная скіраванасць твора мае на мэце выкрыць чалавечыя хібы і заганяны.

Алегарычны вобраз сабакі прадстаўлены ў п’есе “Сабакі з залатым зубам” **Уладзіміра Сауліча** і п’есе-маналогу “Добрае стаўленне да сабакі” **Васіля Ткачова**. У абодвух творах вобраз сабакі дапамагае больш ярка ўбачыць сацыяльныя праблемы сучаснага грамадства.

Алегарычныя анімалістычныя вобразы часта служаць сродкам сатырычнага паказу і выкрыцця чалавечых недахопаў, негатыўных грамадскіх з’яў, “балявых кропак” жыцця.

У тыпалогіі анімалістычных персанажаў вылучаюцца **фантастычныя вобразы**. Письменнікі выкарыстоўваюць гэтыя вобразы з міфалогіі (апавяданне “Ваўкалакі” Алеся Кажадуба), ствараюць фантастычныя сітуацыі, у якіх дзейнічаюць людзі і жывёлы (апавесць “Цкаванне вялікага зверга” Алеся Наварыча). У свядомасці аўтараў узнікаюць новыя, нязнаныя дасюль вобразы прадстаўнікоў фауны (паэма “Одзіум” Янкі Сіпакова).

Алесь Кажадуб у апавяданні “Ваўкалакі” выкарыстоўвае вядомую славянскую міфалагему ваўкалака. Паводле народных уяўленняў, існуе сувязь вясельнага абраду з пярэваратніцтвам: маладых падчас вясельля вядзьмака можа ператварыць у ваўкоў; вярнуцца ў чалавечае аблічча ўдаецца тады, калі музыка зайграе песню, якую ігралі ў момант іх зачаравання, таму ваўкалакаў заўсёды цягнула сачыць за вясельным цягніком. У творы пададзены трагічны вобраз ваўкалака, які доўгі час з сумам назірае за шматлікімі вясельлямі.

Гэтую самую міфалагічную істоту, але ўжо ў псіхалагічным ракурсе (“Ваўкалак – гэта чалавек з паводзінамі звера”) разглядае **Алесь Наварыч** у аповесці “Цкаванне вялікага звера”. Сярод цэнтральных персанажаў твора асобнае месца займае спецыфічны вобраз чалавека-жывёлы, таму неабходна звярнуцца да больш разгорнутай яго характарыстыкі. Герой Леўка Грыцаў у гады вайны прыслужваў немцам, пасля перамогі над імі схаваўся ў лесе, потым не толькі прыбіўся да ваўкоў, але і стаў іх правадыром: “*Цемра, страшная цемра насунулася на Леўку, і ён нема завуў у гэтай суцэльнай цемрадзі, губляючы рэшткі розуму... І ў адказ пачуў выццё ваўкоў, якіх не баяўся, бо сам зрабіўся ваўком*” [4, с. 66]. У творы распавядаецца пра чалавека-зверу, які жыве не па грамадскіх законах: “*Я памру, – мыркнуў Леўка. – Я даўно памёр, даўно не жывы, ні для цябе, ні для мацеры...*” [4, с. 63].

У аповесці пераплецены элементы рэалістычнага і фантастычнага, сустракаецца шэраг фактаў, якія маюць іррэалістычны пачатак, – напрыклад, тое, што чалавек, адасобіўшыся ад людзей, за некалькі гадоў стаў правадыром у ваўкоў. Наконт гэтага Аляксей Карпюк слухна заўважае: “У вядомым творы Дэфо апісаны момант, калі герой назірае, як тоне чужы паруснік. Рабінзон раздзяаецца ды плыве да яго. На апустылай палубе знаходзяцца карысныя рэчы. Доўга не думаючы, наліхвае імі свае кішэнні і плыве на бераг. Дэфо так нас зачароўвае, што і не заўважае падвожу – адкуль жа ў голага героя маглі з’явіцца кішэнні.

Падобнае не раз спатыкаеш і ў гэтай кнізе.

Ведаеш дасканала, што адзічэлы Грыцаў Леўка не можа гэтак бегаць за ваўкамі, бо магчымасці чалавечага арганізма абмежаваныя. Але матэрыял у аповесці так па-майстэрску пададзены, што алагізму і не заўважаеш” [4, с. 4].

З самага пачатку твора і да канца прасочваецца дваістасць асобы гэтага героя: аўтар называе яго то Зверам, то Важаком, то Гаспадаром, то Леўкам Грыцавым. Выкарыстанне фантастыкі дапамагае стварыць трагічны вобраз чалавека-зрадніка.

Фантастычныя вобразы падкрэсліваюць драматычнае становішча навакольнага асяроддзя і ў мастацкіх творах на тэму Чарнобыля. Яны не толькі фіксуюць псіхалагічны стан чалавека, заняпад навакольнага асяроддзя, але і апасродкавана нагадваюць апісанне апакаліпсісу. Яскравым прыкладам з’яўляюцца вобразы жывёл-мутантаў у паэме “Одзіум” **Янкі Сіпакова***

Мутацыя...

Яна спараджае гігантызм у дрэў і жывёл.

Лятаюць вялізныя, як вароны, камары, а вароны – быццам цяляткі.

Жабы і то – што тыя львы – такія вялізныя. То няма зусім ног, то іх не хапае, то яны лішнія.

Жарабятка з адных толькі ног – цягнічок, ды і годзе. А правільней – сараканожка.

То няма зусім вачэй, то іх – не злічыць.

З адных толькі вачэй сабрана галава ў цяляткі [5, с. 371].

* У “Родным слове” друкаваліся артыкулы Любові Бараноўскай “З любоўю і спагадай! Ідэйна-мастацкая трактоўка вобразаў фауны ў паэзіі Янкі Сіпакова” (2003, № 6) і “Сэнсавая аб’ёмнасць паэмы “Одзіум” Янкі Сіпакова (2003, № 12).

Тут гаворыцца пра набліжэнне апакаліпсісу, трагедыі стан жывой прыроды пасля разбурэння яе чалавекам.

Што датычыцца *псіхалагізаваных анімалістычных вобразаў*, то да гэтага тыпу належаць тыя, якім уласцівыя якасці людзей: уменне гаварыць, думаць, смяцца і г. д. (вобразы ваўчыцы з аповесці “Ваўчыца з Чортавай Ямы” Барыса Сачанкі, сабакі з апавядання “Львы” Івана Пташнікава, ваўкоў з апавядання “Рванае вуха”, аповесці “Луп” Юрыя Станкевіча і інш.). Вобраз ваўчыцы ў аповесці “Ваўчыца з Чортавай Ямы” Б. Сачанкі выразна псіхалагізаваны, раскрываецца пры дапамозе персаніфікацыі, “плыні свядомасці”, эмацыянальна афарбаванай лексікі. Пры стварэнні гэтага анімалістычнага вобраза аўтар выкарыстоўвае наступныя дзеясловы, якія падкрэсліваюць наяўнасць розуму ў зверу: *падумала, уцяміла, уявіла, зразумела, спазнала, не разгубілася, не заплакала, не наверыла, успомніла, здагадалася.*

Літаратурны анімалізм – мастацкае выяўленне прадстаўнікоў фауны праз прызму чалавечага светаадчування, наданне ім уласцівасцяў чалавечага характару – набыў у сучаснай літаратуры паўнаветаснае ідэйна-эстэтычнае развіццё, духоўна-маральную канцэптуальнасць думкі.

Для беларускай літаратуры 2-й паловы ХХ ст. характэрны наступныя праявы анімалізму:

1. Пашыраецца колькасць твораў, у якіх галоўнымі героямі выступаюць прадстаўнікі фауны;

2. У кантэксце сучасных творчых пошукаў мастацкая анімалістыка вызначаецца маральна-гуманістычным пафасам, актуальнай экалагічнай накіраванасцю, блізкасцю да народна-міфалагічных традыцый. На першым плане мастацкага адлюстравання знаходзіцца як вонкавая прыгажосць прыроднага свету, так і жыццё беларускай фауны ў яго экалагічнай існасці. Таму пісьменнікі ўсё часцей спыняюцца не на знешнім апісанні паводзінаў, а спрабуюць зірнуць у душу жывёлы, выявіць яе думкі, пачуцці;

3. Ствараючы рэалістычныя, сатырычныя, фантастычныя, псіхалагізаваныя анімалістычныя вобразы, аўтары вырашаюць важную мастацкую задачу: спазнаць сутнасць чалавечага, раскрыць той стан, у якім знаходзіцца жывая прырода. Беларуская мастацкая анімалістыка ўсім сваім пафасам сцвярджае, што прырода і чалавек існуюць у непарыўным адзінстве.

Спіс літаратуры

1. **Быкаў, В.** Збор твораў : у 6 т. / В. Быкаў. – Мінск : Маст. літ., 1993. – Т. 4 : Аповесці.
2. **Васючэнка, П.** Прыгоды аднаго губашлёпа : Аповеды пра Валентага / П. Васючэнка, А. Вярвіч. – Мінск : ЧП «Ред. газ. “Част. детектив”», 1999.
3. **Караткевіч, У.** Збор твораў : у 8 т. / У. Караткевіч. – Мінск : Маст. літ., 1987. – Т. 1 : Вершы, паэмы.
4. **Наварыч, А.** Рабова ноч : Аповесці, апавяданні / А. Наварыч; прадм. А. Карпюка. – Мінск : Маст. літ., 1988.
5. **Сіпакоў, Я.** Выбраныя творы : у 2 т. / Я. Сіпакоў. – Мінск : Маст. літ., 1995. – Т. 1 : Паэзія.
6. **Афанасьев, И.** Кто восходит на Голгофу? : Антивоенная идея в творчестве В. Быкова / И. Афанасьев. – Минск : Маст. літ., 1993.

Артыкул рэкамендаваны да друку кафедрай беларускай літаратуры Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. А. Куляшова.